

UDVARHÁZAK, MINT TÁRSADALMUNK ÖRÖKSÉGÉNEK RÉSZEI

MANORS AS PART OF OUR SOCIETY'S HERITAGE

BARABÁS DÓRA

Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár

barabasdorkaa@gmail.com

Összefoglalás

Az udvarházak, mint társadalmunk örökségeinek részei nyilvánvalóan helyet kell, kapjanak településtörténeteinkben, mégis viszonylag keveset foglalkozunk velük Székelyföldön. Számos esetben már elpusztultak, vagy romos állapotban találjuk őket napjainkban, és ezek karbantartását sem tekintik a településeken prioritásnak. Így visszasikerült alakulni ki, hiszen főleg a kisebb falusi közösségekben, fontos kellene legyen ezeknek renoválása, megőrzése. Problémát okoz viszont a tulajdonjog kérdése, mivel állami tulajdonba kerültek hosszabb időre, és bár sokat visszaszolgáltattak, a hozzá tartozó birtokokat nem kapták vissza a tulajdonosok. Ebből kifolyólag fenntarthatóságuk kérdésessé vált, bár pozitív példaként említhető, amikor a tulajdonosok koncesszióba adják az épületeket, ahogyan a keresdi Bethlen kastélynál is tették.¹ Minden bizonnyal a múlt eseményeiben is fontos szerepet kaptak a települések történetében, és ez most sem kellene, másképp legyen, hiszen felújított formájában csodálatos dísz és kulturális központja lehetne napjaink falvainak is.

Kulcsszavak: udvarházak, örökségvédelem, Székelyföld

¹ A kastély új helyzetéről folyamatos tudósítások voltak napjaink újságjaiban, így a munkálatok előtérbe kerültek. A Dévai Szent Ferenc Alapítvány 50 évre használtba kapta a Bethlen család örököseitől, ahol a renoválás mellett nagy szerephez jutott a kastély benépesítése, hiszen nevelési központtá alakították. Lásd például a Krónika 2018. augusztus 03. írt összefoglaló cikkje.

Bevezetés

Ahhoz, hogy megértsük az udvarházak helyzetét és láthassuk, igazi értéküket vissza kell néznünk a múltba, és megvizsgálni akkori jelentőségüket, megismerni funkciójukat és rá eszmélni miért, és hogyan tudjuk felhasználni e tudást a jövőben.

Minden történelmi korszak másképpen kezeli a történelmi örökséget. Már az ókorban Cicero is felismerte a szükségét a régi épületek megőrzésének, de azok védelmére egészen a reneszánsz idejéig nem találhatunk túl sok példát. Régen a fennmaradt régiségeket kiszakították eredeti környezetéből, és mesterségesen kialakított múzeumi környezetbe mutatták be őket. Ezáltal a tárgyak funkciójukat elvesztették és dísz tárgyakká váltak. Éppen ezért fontosak lesznek az épületek, amelyekkel nem lehetett ugyanezt megcsinálni, így megőrizhették eredeti helyüket és funkciójukat is. A reneszánsz idejében ráébrednek arra, hogy ezen épületeket meg kell védeni, hiszen az idő múlásával ezek a történelmi fontosságú helyszínek egyre kevesebb számban vannak jelen.² Ezt az álláspontot képviselem én is tanulmányomban, hiszen a térségünkben lévő udvarházak nagy része ma már romos állapotban van, de sok esetben már menthetetlenül elpusztult (pl. a székelyszenterzsébeti Kemény kúria, amely 1997-ben dőlt össze³).

Az udvarházak az örökségünk részei?

A nemesi lakhelyeket illetően szavak használatában is el kell különítenünk egy pár igen összefüggő kifejezést is. Legmagasabb szinten egyértelműen a várak álltak, amik lakótoronnyal, kőfallal körbe vett, árokkal erősített építmények voltak, főként a középkor idején.⁴ Ezt követi a kastélyok létesítése, amelyek csakis lakóhelyként szolgáltak. Így mindenképpen a gazdaságok központjává váltak, de jól védhetőnek kellett lenniük, így védőfallal rendelkeztek.⁵ Harmadikként pedig az udvarházak kérdése következik. Mai használatában a kúria és az udvarház szinonimaként van megjelölve. Ugyanakkor a kúria (*curia*) eredetileg magába foglalta az udvarházat, gazdasági épületeket, lakóházakat, vagyis az egész nemesi birtokot. A nemesi házra ekkor a *domus* kifejezést használták. De a későbbiekben már a lakóházra is használták, így a két

² Mezős Tamás (2001), 2-9 p.

³ Mihály Zita (1997) 14 p.

⁴ B. Nagy Margit (1973) 16 p.

⁵ B. Nagy Margit (1973) 35 p.

kifejezés összemosódott. Ezen kívül ritkább esetekben megjelentek a rezidencia, és a *castellum* elnevezések is. Mindkettőre jó példa a székelyudvarhelyi domonkos kolostor, ahol a rezidencia köré ispáni székhely is épült, ami védelmi rendszerrel lett ellátva, így várszerű lett.⁶

Minden bizonnyal akadnak impozánsabb épületek az adott településen (pl. a falu temploma), amelyek felkeltik az érdeklődők figyelmét, de egy udvarház az adott falunak és tájának különleges aspektusát szolgáltathatja nekünk. Így régészeti, történelmi, néprajzi, valamint technikátörténeti adatokat tudhatunk meg belőlük, amelyekkel helytörténeti információinkat is gazdagíthatjuk.⁷ Minél inkább felgyorsul körülöttünk a világ és rohamosan telik az idő, annál inkább erősödik a történelmi tudat, ami miatt jobban értékeljük különböző korok jellegzetességeit, és ezeket összegezve hatalmas tudásra tehetünk szert.⁸ Az udvarházak esetében ez főként igaz, hiszen apróbb adatok gyűjtése révén tudunk egy teljesebb információ halmazra szert tenni, és összességében ez sokat tud nyújtani a településtörténet jobb megismerésében is. Az udvarházakról általánosságban tudjuk, hogy nem rendelkeztek a váraknál megszokott erősítéssel, ellenben védelmi rendszerekkel igen (alacsonyabb kerítőfallal szinte minden esetben találkozhatunk), és maximum 4–8 helyiségből állhattak, e fölött már kastélyként tekinthetünk rájuk.⁹ Ezen belül, ha megnézzük jellemzőiket, alaprajzukat, kertjeiket, mintáikat, rájöhetünk a helyi szokásokra, adottságokra, sőt foglalkozásokról is adhatnak információt.¹⁰ Erre jó példa a Székelykeresztúron végzett kutatás, amely során az udvar egy részét is meg tudták figyelni. Itt számos vastárgy került elő, ami állattartásra és azon belül is lótartásra utalt, ami mindenképpen a helyi foglalkozásnak a részét képezi.¹¹

Az udvarházak a 17. században éltek virágkorukat, de a fejedelemség korának vége után ez a kapcsolat lazult a régi elemekkel, mivel a nemesség új nyugati mintákat kezdett el követni, és inkább palotákat építtetett. Innentől kezdve, ami udvarház megmaradt, az is elvesztette fényét a barokk palotákkal szemben, legtöbbjüket átalakították az új stílus szellemében.¹² A középkorban sem volt ez másképpen,

⁶ Benkő Elek-Székely Attila (2008), 33-34 p.

⁷ Kántos Lajos (1983), 789 p.

⁸ Dávidházi Péter (1972) 888-890 p.

⁹ B. Nagy Margit (1973), 42 p.

¹⁰ Bíró Vencel (1947), 321 p.

¹¹ Benkő Elek-Székely Attila (2008), 166 p.

¹² Bíró Vencel (1947), 321 p.

mivel a nemesi reprezentáció nagyobb része a templomok építésénél adatolható. Egyes becslések alapján egy udvarházhoz 3-, fakápolnára 6-, míg torony nélküli templomra 10 márkát fizettek. Ha toronnyal rendelkezett a templom 15 márka volt a díja, míg egy várnak elérhette a 100-at is. Természetesen a legnagyobb reprezentációs szerepe a várnak volt, de a közép-, és kisbirtokosok igénye kevesebb kellett legyen, hiszen anyagi helyzetük sem engedhetett meg mást.

Az udvarház eredetileg egy adott birtok központjaként létesült. Itt a 14. században jelennek meg, akkor még fából és sövényből, de a század végétől már jelen vannak kő és téglaváltozatai is.¹³ Egyértelmű, hogy egy kúria minősítése esetében nem csak az épület anyaga, mérete, vagy beosztása, de a hozzá tartozó épületek is fontos szerephez jutottak.¹⁴ Boronájuk két fajta technikával készült: zsillipeléssel és gerezdezéssel. Ezek a tevékenységek pedig a helyi kézművességre engednek következtetni. Telekkapuik szintén ezt a konklúziót vonják le bennünk, hiszen nagy hasonlóságot mutatnak a ma is ismert székely kapukéval. Ezt tovább gondolva akár annak ősei is lehettek.¹⁵ Viszont ilyen kúria csak az előkelőbb székely nemeseknek volt még a 16. században is, ami azt feltételezi, hogy a kismanesség szerényebb udvarházakat létesített.¹⁶

A legtöbb udvarházat a Maros és Szamos völgyében építették, de az 1500-as években sokasodik számuk egész Erdély területén. Elhelyezkedésük sok esetben templomok, patakok, folyók közelében van. Többségük bizonyára megegyezik az alsóőrsi és díszhajódi változatokkal.¹⁷ Mindenesetre, ha nem is templomok mellett, de a falutól elkülönülve, kellemes környezetben épültek fel, tekintve, hogy már a középkor végén nem volt elég szabad tér, így ésszerűen tágasabb területeket választanak (kivétel egy-egy városias település, mint például Udvarhely¹⁸). Ritkább esetben láthatunk országút mellett lévő udvarházat is, vagy olyat, amelynek szomszédjában újabb kúria található. Ebből ítélve levonhatjuk a tanúságot, követeléseknek megfelelően alakultak ki, éppen ezért kijelenthetjük azt is, hogy több stílus keveredésével

¹³ Entz Géza (1992), 109 p.

¹⁴ Benkő Elek-Székely Attila (2008), 61 p.

¹⁵ B. Nagy Margit (1973), 42 p.

¹⁶ Benkő Elek-Székely Attila (2008), 61 p.

¹⁷ Entz Géza (1992), 109-112 p.

¹⁸ A helyi nemesség a városhoz legközelebbi telkekre igyekezett nemesi kúriát létrehozni, lásd Nyárádi Zsolt: Középkori falvak Székelyudvarhely árnyékában című tanulmányában összegyűjtött összesítést.

állunk szemben. Próbálták a művészeti stílusok jellemzőit is hordozni, de helyi népművészeti jellegzetességeket is megtalálunk rajtuk.¹⁹

Kétségtelen, hogy irányító szerepük volt, hiszen a terület gazdasági ereje ide összpontosult, hatalma nem csak saját területre terjedt ki, hanem a jobbágyszőlőkre is. A kúria körül két fajta földművelés is kialakult, a nemesé és a jobbágyszőlődeken, amiket bérbe adott.²⁰ Minden birtokosnak voltak telkei, amiket honoráriumként adott ki, és itt egy-egy udvarbíró intézte a feladatokat. Ehhez pedig épület kellett, így maga után vonja a központi zóna léte az udvarházak létét is. Ezeket leltárakba vették és folyamatosan számon tartották. A leírások alapján a teljes környezet megismerhető, annak minden ingóságával és jobbágyaival együtt. Emiatt az udvarház tulajdonosa és a jobbágyszőlők kapcsolata is szoros volt, de nekünk kutatóknak is olyan információkkal szolgálnak, amiket máshonnan nem tudhatnánk meg a hétköznapi életről.

Az udvarházak fő tulajdonságai között megtalálhatjuk azt is, hogy önfenntartásra igyekeztek, amit szintén összeírásokból ismerünk. Az Apor család inventáriumában ránk maradt, hogy a gazdasági épületek mellett külön házmester épületek is használatban voltak.²¹ A telektípusok között is van különbség, hiszen külső és belső részek találhatók meg. A több udvaros típusnál az udvarház után külön vannak a gazdasági épületek, de olyanról is tudunk ahol előtte voltak. Kisebb udvarház esetében egy udvaron fért meg minden, de ebben az esetben is külön találhatjuk a kertet. Ez viszont már fejlett volt, és különféle kerttípusokat is el tudtunk különböztetni. Sok esetben a veteményes, gyümölcsös, és virágos kert különböző kombinációival is találkozhatunk. 1740-ben már bécsi mintára is épültek kertek, legkézenfekvőbb példája pedig Bögzben lett feljegyezve, vagy Fátfalván.²²

Alaprajzukban leggyakrabban szabályos négyszög alakot láthatunk, ahol a legkisebbek kétszárúak. Legtöbb esetben viszont 5–6 szárúakról beszélhetünk, amelyet többek között a kastélyépítészetből vettek át. Ez esetben is számolni kell a reneszánsz jegyeivel, de a népi építészet jellegzetességeivel is. A 17. századig igyekeztek minél inkább hasonlítani a nyugati építészetre, de a 17. században újra túlsúlyba kerültek a népiesebb udvarház típusok. Ez annak is tudható be, hogy innentől a régi udvarházakat nem építették át, hanem gyakran újat emeltek melléjük, és a régi melléképületté degradálódott. Ekkortól mondhatjuk azt, hogy elveszíti

¹⁹ B. Nagy Margit (1970) 15-16 p.

²⁰ Bíró Vencel (1947) 321 p.

²¹ Bíró Vencel (1945) 3-21 p.

²² B. Nagy Margit (1970) 54.

eredeti funkcióját, de gyakran megmaradt lakóháznak. Házaik homlokzata gyakran fehér, de a filagória díszített és nagy szerepet kap a tornác. Ez utóbbi szintén népies jeleget kölcsönöz az udvarházainknak, mivel középtengelyt lehetett, így különösen nagy figyelmet kapott a homlokzaton. Nagyobb udvarház esetén, az emeleten kapott helyet, mivel onnan jobb volt a kilátás is.²³

Az udvarházban felnőtt lányok megszerették a gazdálkodást, hiszen folyamatosan a közelükben történt minden gazdasággal kapcsolatos teendő. Híresek is lettek ezért, hiszen megtörtént olyan eset is, hogy együtt dolgoztak a személyzettel. Éppen ez adta a különbséget is a következő század középnemességétől, hiszen nem idegenkedtek a munkától és attól sem, hogy kapcsolatba lépjenek jobbágyaikkal. Lehetetlen is lett volna, hiszen az udvarházhoz tartoztak a földek mellett a jobbágyok is.²⁴ Összességében életük, és életmódjuk így nem különbözött annyira a közemberekétől, viszont anyagi helyzetük és lakhelyük a helyi lakossághoz képest kimagasló volt.

A bögyözi udvarház kutatásának kezdetei

A már említett Bögyöz esetében nem csak annak a kertje szembetűnő. Több kiadatlan levéltári forrást is feljegyzett róla B. Nagy Margit,²⁵ de több nemesi család jelenlétét is igazolni lehetett ezen a területen. Igazából két udvarház is található volt ezen a kis településen, amelyből egynek egyes elemei mai napig állnak, de funkciójukat már rég elveszítették. Szerkezetük jelenleg még nem ismert, de számos közölt levéltári forrás azt a reményt keltheti, hogy adataiból rekonstruálható lesz az épületek alaprajzi elrendezése és a birtokszerkezet is. Ezt a reményt táplálja hasonló próbálkozás, amit a székeludvarhelyi régészek végeztek Bethlenfalva esetében, ahol szintén leltár alapján próbáltak meg elméleti rekonstrukciós rajzot készíteni.²⁶ A nemesi családok folytonos jelenléte minden bizonnyal fontos szerepet játszott a helyi gazdaság életben, amely az elmúlt évek régészeti kutatásaiból is kiderült.²⁷

Helyzetüket tekintve templom mellé építették mindkettőt, de feltehetőleg a későbbiről szól a levéltári források zöme. Országúthoz közel volt, de a falunak a

²³ Uo. 18-50 p.

²⁴ Bíró Vencel (1945) 3-21 p.

²⁵ A kötet címe Várak, kastélyok, és udvarházak (1973), a hivatkozott rész pedig a bögyözi udvarház összeírása a 256. oldalon.

²⁶ Csáki Árpád–Nyárádi Zsolt (2019), 16-24 p.

²⁷ Nyárádi Zsolt (2015) 47-76 p.

szélén helyezkedett el. Négyyszög alaprajzú, kőből épült udvarházzal beszélünk, amelynek nyolc kőlapon álló tornáca volt. Sarkaiban bádogvitorlák díszeltek, és 1740-ben már bécsi jellegű udvarral is rendelkezett. Mennyezete mintás volt, ezek közül is a virágminta dominált. Csűrös veteményese és gyümölcsöse is volt, amit „nagykertnek” neveztek. A megtalált szerszámok közül arra lehet következtetni, hogy asztalosi tevékenység dominált az udvarház foglalkozásai között.²⁸ Bár ebből is kitűnik, hogy jelentős épületről, vagy épületekről van szó, lényegében a kiadott források az udvarházzal kapcsolatosan meg is szűnnek, meghagyva a jövő kutatásának azt a kérdés sorozatot, amelyet felébreszt bennünk egy elmúlt kor itt ragadt maradványának darabja. Hiszen a ma is látható udvarház részletéből nem derül ki története, ahogyan az sem miként jutott el odáig, hogy semmi funkciója ne legyen a mai társadalomban az elmúlt századok eme jelentős épületegyüttesének.

Összefoglaló

Összességében megállapítható, hogy a jelenlegi szegényes forrásanyag is rávilágít arra, hogy az adott család miképpen élt, és milyen gazdasági tevékenységet folytatott az illető korban. Az elhúzódó reneszánsz stílus ezen a területen szorosan összefügg a helyi értékekkel való keveredésével. Ezen jellegzetes stílus, amelyben a reneszánsz és a népies jelleg tökéletesen megfert egymás mellett az udvarházak védjegyei lettek. Ebből adódóan úgy gondolom, hogy megőrzésükre kiemelt figyelmet kellene fordítani, hiszen történelmi múltunkról árulkodik csakúgy, mint a nevezetes kastélyaink, vagy palotáink. Sajnos mindmáig még az álló épületek alapkutatása sem történt meg, annak ellenére, hogy az egyes családok levéltáraiban részletes leltárak, leírások találhatóak. Ennek legfőbb oka, hogy nem ismerjük sok esetben a tulajdonosait, amely esetenként a különféle házasságokkal és birtokfelosztásokkal egy generáción belül többször is gazdát cserélhetett. Így mielőtt az adott épületek tulajdonképpeni kutatásába kezdenénk, elengedhetetlennek tűnik ezeknek az adatoknak a feltérképezése, begyűjtése és elemzése. Ezáltal a 18–19. századi írott adatok közvetett vagy közvetlen módon betekintést engedhetnek a késő középkor birtokviszonyaiba.

²⁸ Bíró Vencel (1945) 3-21 p.

Szakirodalom

- Benkő Elek-Székely Attila (2008): Középkori udvarház és nemesség Székelyföldön, Nap kiadó, 2008.
- Bíró Vencel (1945): Az erdélyi udvarházak gazdasági szerepe a XVII. század második felében. In. Szabó T. Attila: Tudományos Intézet évkönyve, Kolozsvár, 1945, Erdélyi Tudományos Intézet Kiadványa, 1-36. Elérhető (2020. 02. 26) <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=907>
- Bíró Vencel (1947): Az erdélyi udvarházak gazdasági szerepe a XVII. század második felében, In. Irodalmi Szemle, 58. évfolyam, 321-322. oldal.
- B. Nagy Margit (1970): Reneszánsz, és barokk Erdélyben, Művészettörténeti tanulmányok, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest
- B. Nagy Margit (1973): Várak kastélyok, és udvarházak, a XVII-XVIII. Századi erdélyi összeírások, és leltárak, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest
- Csáki Árpád-Nyárádi Zsolt (2019): Nemesi udvarház Bethlenfalván, Lustra VI. évfolyam, 2019,1. szám, 16-24.
- Dávidházi Péter (1972): Régi udvarház: történelem és elidegenedés, In. Irodalomtörténet, 54. évfolyam, 1972, 888-903.
- Entz Géza (1992): Középkori udvarházak Erdélyben, In. Korunk, 1992, 4. szám, 109-112.
- Kántor Lajos (1983): Az udvarház élete, Korunk, 10. szám
- Krónika (2018): A Béke háza nevet viseli a reneszánsz várkastély. Elérhető (2020. 02. 29) <https://liget.ro/eletmod/a-beke-haza-nevet-viselo-reneszansz-varkastely>
- Mezős Tamás (2001): Műemlékvédelem- jegyzet, és ábraanyag. BME Építésmérnöki kar, Budapest. Elérhető (2020.02.26) http://www.eptort.bme.hu/doc/mueml/muemlekvedelem_jegyzet_mezos.pdf
- Mihály Zita (1997): Székelyszenterzsébeten ellopták a műemléket, In. Országos Műemlékvédelmi Hivatal tájékoztatója
- Nyárádi Zsolt (2015): Bögözi nemesi családok, és temetkezéseik. In. A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 10.2015, 47-76.
- Nyárádi Zsolt (2009): Középkori falvak Székelyudvarhely árnyékában, In. A Csíki Székely Múzeum Évkönyve, Csíkszereda

Abstract

Manor houses, as part of the heritage of our society, obviously need to be included in the history of settlements, and yet we pay relatively little attention to them in Szeklerland. In many cases they have already been destroyed or can be found in ruined state today. Nowadays, their renovation isn't considered as a priority. Because of this, in smaller communities and in rural environments, manor houses are not valued as they should be in the aspects of historical value. Manor houses have played an important role in the history of settlements. I believe, that if these buildings would get enough attention, they could play a role as important as before, since these buildings looked beautiful in their glory days.

Keywords: manor house, heritage protection, Szeklerland